

BENEDIKTINCI GLAGOLJAŠI NA BIOGRADSKOM PODRUČJU

Jozo Milanović, Benediktinski samostan Čokovac

Rad se uglavnom temelji na istraživanjima drugih znanstvenika, gledajući ih i objedinjujući iz benediktinske perspektive. Ističe se glagoljaški značaj biogradsko-ćokovsko-rogovske opatije za kulturu biogradskog područja, te suživot latinske i hrvatske baštine.

Ključne riječi: monaštvo, benediktinci glagoljaši, Rogovska Regula

Još prije dolaska benediktinaca, na dalmatinskoj su obali i otocima živjeli brojni monasi; neki pojedinačno, a neki u zajednicama (usp. Farlati 1775: 288). O tome svjedoči i sveti Jeronim, koga su kasnije – da lakše obrane narodni jezik u bogoslužju - nazivali i monahom glagoljašem. Po običaju koji se ustalio u prvom tisućljeću i na Istoku i na Zapadu, monasi nisu slijedili samo jedno monaško pravilo, niti samo jednoga monaškog oca. Zvali su se jednostavno monasi. Tek će u franačkoj državi, početkom 9. stoljeća, biti propisano – iako ne i od svih odmah prihvaćeno - da svi samostani moraju opsluživati samo jedno pravilo, ono sv. Benedikta. Slično je bilo i na našim prostorima gdje su brojne predbenediktinske monaške zajednice, tek nakon opsluživanja drugih monaških pravila, počele živjeti po Pravilu sv. Benedikta. Tu otvorenost raznim pravilima i traženje životnog sklada u raznim oblicima monaškog življenja treba imati na umu dok govorimo o našim monasima glagoljašima koji su od 9. do 12. stoljeća postupno preuzimali Benediktovo Monaško pravilo.

Valja napomenuti da su monasi u našim krajevima bili otvoreni prema različitim obredima i kulturama, jezicima i pismima. Primili su tako u 8. stoljeću istočne monahe, koji

su u žestokim borbama oko štovanja ikona bježali s Istoka na Zapad, ali i protjerane učenike sv. Metoda koncem 9. stoljeća. Metodovi učenici nisu bez razloga došli u hrvatske krajeve, jer su se nadali da će lakše nastaviti sa slavenskim bogoslužjem ondje gdje latinski nije bio jedini liturgijski jezik (usp. Ostojić 1960: 14-42). Poznato je da se grčki jezik u liturgiji održao u Zadru sve do konca 12. stoljeća (usp. Smičiklas 1904: 289-230).

Benediktinski zavjet stalnosti u određenoj zajednici kod hrvatskih se benediktinaca snažno očitovao i u vjernosti svom narodu. Monasi glagoljaši su znali prepoznati zdrave težnje svoga naroda, čuvati i razvijati svoju kulturnu baštinu, a kada joj je prijetila opasnost i odlučno je braniti (Schmitz 1942: 242).

U doba hrvatskih narodnih vladara sigurno je bilo više monaških zajednica koje su imale staroslavensko bogoslužje. Čitamo, naime, u zaključcima Splitskoga sabora iz god. 925. da se stroge mjere protiv staroslavenskoga bogoslužja ne odnose na monahe. „Sabor, naime, neprijateljski raspoložen prema staroslavenskoj liturgiji, još k tome od pape potaknut da iščupa i korijen glagoljice, ne bi ovakav obzir pokazao prema pojedinačnim slučajevima“ (Ostojić 1963: 154). Ne može se sa sigurnošću utvrditi gdje su sve glagoljaši živjeli, ali ako je u vrijeme kralja Petra Krešimira IV. uz jednog hrvatskog biskupa i jedan opat bio poslan u Rim da brani staroslavensku liturgiju (usp. Ostojić 1960: 15), tada s pravom možemo pretpostaviti da su glagoljaši bili utjecajni, te da ih je vjerojatno bilo i na širem biogradskom području.

Dolazak monaha koji su bogoslužje imali na narodnom jeziku nije nam povijesno dokumentiran. Branko Fučić ukazuje na dva puta kojim su monasi glagoljaši mogli doći u Hrvatsku. Prvi je sjeverni: raspršeni Metodovi učenici mogli su doći iz Moravske preko Panonije. Drugi je južni: učenici Ćirila i Metoda mogli su pristići iz Makedonije preko Duklje i Zahumlja (Fučić 1991: 311-325; usp. 314-315). Južni put je zanimljiv i zbog toga što god. 924. papa Ivan X. u istom pismu opominje hrvatskog kralja Tomislava i

zahumskoga kneza Mihajla da se zdušnije bore protiv slavenskog jezika u liturgiji (Fučić 1991: 313). Imajući u vidu ova dva puta lakše ćemo razumjeti zašto je srednjovjekovni Zadar bio razmeđe glagoljskoga sjevera i juga (Hercigonja 1978: 113).¹

Međutim, to razmeđe ne smijemo shvatiti kao među koja razdvaja nego kao meku granicu preko koje se lako prelazi. Govoreći o glagoljaškoj predaji, smijemo istaknuti da je po hrvatskim krajevima uglavnom bila meka granica. Hrvatska je uistinu bila susretište raznih liturgijskih obreda, jezika i pisama. O hrvatskoj tropismenoj i trojezičnoj srednjovjekovnoj književnosti pisao je Eduard Hercigonja (2006), a Tomislav Galović još određenije govori o benediktincima kao izvorištu hrvatske trojezične i tropismene kulture u Srednjem vijeku (2009).

U hrvatskim je krajevima bilo više benediktinskih samostana s narodnim jezikom u bogoslužju. Sigurno su to bili: Sv. Lucija u Drazi Bašćanskoj, Sv. Nikola kod Omišlja, Sv. Nikola u Otočcu, Sv. Ivan Krstitelj u Poveljima na Braču i Sv. Kuzma i Damjan na Čokovcu.

Među njima se posebno isticala čokovska zajednica. Don Ivan Ostojić, koji je više od četrdeset godina proučavao benediktinsko monaštvo u Hrvata, svjedoči da je od svih zajednica benediktinaca glagoljaša „biogradsko-pašmanski samostan bio njihova najistaknutija i najdugotrajnija nastamba“ (Ostojić 1960: 14).

Čokovska je zajednica imala svoje sjedište najprije u Biogradu, u samostanu sv. Ivana Evanđelista. Taj je samostan osnovan 1059. g. po naredbi i uz pomoć hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV. Kralj Krešimir dade mu povlasticu kraljevske slobode, a papa Grgur VII. ga obdari i crkvenom slobodom. Po glavnom posjedu koji je imala u Rogovu, ova se opatija često naziva i rogovskom. Nažalost, Venecija je 1126. do temelja srušila

¹ „Možemo dati srednjovjekovnom Zadru ulogu razmeđa: 1. s glagoljskim jugom, s kojim ga vežu zajednički latinski liturgijski tekstovi, uglavnom benediktinskog podrijetla, i 2. s glagoljskim sjeverom, kojemu Zadar postaje izvorištem liturgijskih predložaka za starije i kasnije plenarne misale i brevijare od 13. do 15. st.“

Biograd, ne štedeći u njemu ni benediktinski samostan, pa se zajednica preselila na otok Pašman. Ondje, na brdu Čokovcu iznad Tkona, već su imali crkvu sv. Kuzme i Damjana koju im je bio darovao biogradski biskup Prestancije, a po doseljenju sagradiše i samostan. Samostan je bio obnovljen u 14. stoljeću, a zatvoren godine 1808., u vrijeme francuske uprave.

Možda će biti korisno napomenuti da je krivo govoriti o benediktinskom zavjetu „stalnosti mjesta“ (*stabilitas loci*), što se često pronade u literaturi. Naime, benediktinski monasi ne zavjetuju se za mjesto nego za zajednicu, pa je ispravno reći da imaju zavjet „stalnosti u zajednici“ (*stabilitas in congregatione*). Naime, mjesto se može promijeniti, ali ne i zajednica za koju se zavjetuje. Upravo to se dogodilo i čokovskoj zajednici.

Ne zna se kad je čokovski samostan postao glagoljaški.² Može nam biti žao što ne znamo kad se to točno dogodilo, ali radije prepoznamo pozitivno značenje ovog nepoznavanja. Naime, da je taj prijelaz bio nasilno proveden, sigurno bi bio negdje zabilježen i nekako dokumentiran – kao što se dogodilo sa zatvaranjem – ali, jer je bio miran i postupan, ne znamo kad se to dogodilo i koliko je trajalo. Međutim, znamo da je čokovska zajednica ustrajala u bogoslužju na narodnom jeziku i sve do zatvaranja ostala važno glagoljaško središte.

Čokovski samostan Sv. Kuzme i Damjana čuvao je brojne glagoljske spise i natpise (Grbin 1990: 443-463). Natpise u kamenu je uglavnom i sačuvao, a najviše sačuvanih spisa sada se čuva u Državnom arhivu u Zadru i Arhivu Hrvatske akademije u Zagrebu. „Ovaj je samostan posjedovao slavnu pismohranu s vrlo starim vrijednim spisima na pergameni iz kojih su domaći i strani povjesničari skupili važne podatke. Bila je tu i biblioteka, a pokojni župnik Bakinić posjedovao je lijepi rukopisni glagolski misal pisan na pergameni i ukrašen

² O glagoljaškom karakteru rogovske opatije više u doktorskoj disertaciji Tomislava GALOVIĆA, *Libellus Policorion – Rogovski kartular*, sv. I, Zagreb 2010., str. 394.-398.

raznobožnim crtežima, te druge stare isprave i spise na gotici koji su pripadali samostanu“ (Bianchi 2011: 136).

Među spisima se svojom važnošću ističe Rogovska regula, kako se obično naziva glagoljicom pisani hrvatski prijevod Benediktove regule. Ta je Regula pisana u XIV. st., ali je zapravo prijepis originala iz XI. ili najkasnije XII. st. (Ostojić 1960: 20). Ne znamo gdje je nastao ovaj prvi prijevod Regule sv. Benedikta na hrvatski jezik. Ostojić drži da je hrvatska Regula vjerojatno nastala u našem nekom primorskom samostanu (Ostojić 1960: 21). Ovaj prijevod Bendiktova pravila na hrvatski jezik jedan je od najstarijih prijevoda u svijetu. Koliko nam je poznato, stariji su samo grčki (8. st) i armenski (12. st.).

Naspram vjernih prijevoda s latinskog izvornika, u Rogovskoj reguli „preko četiri stotine puta je dodana u hrvatskom prijevodu bilo po jedna bilo po više riječi ili pojmova, kojih u latinskom originalu nema. S druge strane se na preko pet stotina mjesta ne nalazi po jedna ili po više riječi, što je trebalo prevesti s latinskoga, a nije uopće nikako prevedeno... Ove nepravilnosti i nedosljednosti još uvjerljivije pokazuju kako prijevod u sačuvanom pašmanskome rukopisu nije od prve ruke. On je morao biti prije toga nekoliko puta prepisivan te se prilikom prepisivanja izmjenjivao i kvario... Dok su se sve te neobičnosti i netočnosti uvriježile u knjizi, koju su monasi morali dobro poznavati, trebalo je da proteče dosta vremena“ (Ostojić 1960: 21).

Hrvatski prijevod Benediktova Pravila zanimljiv je i znakovit. Evo kako izgleda početak Regule na latinskom izvorniku i u hrvatskom prijevodu:

Ausculda, o fili,

praecepta magistri

et inclina aurem cordis tui

et admonitionem pii patris tui

Poslušaj [ljub'veni] sinu

zapovidi meštra [tvoga]

i prikloni uho srдца tvoga,

i svit' ljub'venago otca

libenter excipe et efficaciter comple ... radostno primi i velično svrši ...

Prijevod je, dakle, dosta slobodan. Nije toliko stručan ni točan, koliko topao i srdačan. Srdačnost i poetičnost, koja resi i latinski izvornik, još je više naglašena u prijevodu. Može nam biti žao što prijevod nije vjerniji, ali možemo i razumjeti prepisivače u želji da jedan pravni dokument uljepšaju za život. Monasi su s osobitim poštovanjem opsluživali svoje pravilo, ali često se javljalo pitanje: koliko se smije udaljiti od pravila u izmijenjenim prilikama? To se pitanje može sažetije i ovako postaviti: je li pravilo za život, ili je život za pravilo? Glagoljašima je očito bilo važnije da svoje monaško pravilo usmjere prema životu.

Josip Kolanović drži da je na Čokovcu bio vrlo stari glagoljski skriptorij (1987: 95-107).³ O doprinosu benediktinaca glagoljaša u priređivanju liturgijskih knjiga dosta je pisala Marija Pantelić (1971: 324-332). Istaknula je prevoditeljski rad čokovskih glagoljaša, što znači da su dobro poznavali i latinski jezik: „Oni su za svoje potrebe prevodili latinske misale i brevijare na staroslavenski, što se opaža po sanktoremima znamenitih benediktinskih opatija, a koje nemaju zagrebački latinski liturgijski kodeksi“ (Pantelić 1971:

³ „Kada su benediktinci s Čokovca dobili u Zadru crkvu sv. Dimitrija, oni su ondje donijeli i širili glagoljicu, ali su imali i izravni doticaj sa svetokrševanskim skriptorijem u kojemu su nastali značajni liturgijski kodeksi. Taj doticaj se odrazio i na sanktoreme u kalendarima glagoljskih misala i brevijara cijelog obalnog pojasa. Potrebno je provesti temeljitu komparativnu analizu svih liturgijskih kodeksa, kako bi se utvrdila njihova međuovisnost na cijelom prostoru od Istre do Splita. No, i dosadašnji rezultati istraživanja pokazuju da je u tomu presudnu ulogu odigralo zadarsko područje, a to znači upravo benediktinci s Čokovca. Naime, porijeklo glagoljskog sanktorema u kalendarima misala i brevijara cijelog tog prostora vuče korijene u zadarskim loklnim litanijama s imenima benediktinskih svetaca kao i svetaca čije su se relikvije od starine častile u Zadru, a nastale su, čini se, krajem 12. ili početkom 13. stoljeća.“ Str. 100.-101.

325).⁴ Naime, na sjeveru Hrvatske bio je utjecaj mađarskih benediktinskih opatija, a u Dalmaciji talijanskih (Pantelić 1971: 331).

Jesu li benediktinci glagoljaši više primali ili davali? Imajući pred očima čokovsku zajednicu koja je živjela na otoku, čini nam se zanimljivim mišljenje Petra Runje o utjecaju otočke baštine: „Nije dostatno gledati i tražiti samo utjecaje s kopna na otoke jer to kao da osiromašuje vidike. Bilo bi zato pravilno gledati i tražiti koliko su ti divni otočni prostori – ispunjeni najvećim vrijednostima što ih čovjek posjeduje – djelovali na kopno, koliko su prenosili duhovne vrijednosti s otoka na kopno. Utjecaj na otočnu sredinu u civilizacijskom i kulturnom pogledu bio je značajan, ali u duhovnom pogledu otočna sredina bila je i previše bogata da bi ovisila o mrvicama koje je mogla dobivati izvana (Runje 2011: 26).

Monasi glagoljaši koji su živjeli na otocima, poput samostana Sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu, nisu samo primali od drugih, nego i davali drugima. Spomenimo barem nešto od njihova darivanja.

Najjači utjecaj bio je na otoku Pašmanu, gdje su sedam stoljeća živjeli i pred otočkim življem svjedočili kršćansku vjeru, utjelovljenu u hrvatsku kulturu. Osjeća se to i danas u crkvenom pjevanju i liturgijskim obredima. Zamjećuje se i u nazivlju: čokovski samostan, ali i franjevački u Kraju, narod zove *mostir*, za monahe se kaže da su *koludri*, obradiva zemlja ispod Čokovca nosi ime *koludrovica*...

⁴ „Ipak se domaći sloj benediktinskih svetaca najbolje odražuje u oracijama *za dobro stanje grada* po zagovoru sv. Marije, sv. Krševana i sv. Nikole, patrona najstarijih benediktinskih samostana još iz doba narodnih vladara u Zadru. Te su se oracije sačuvale jedino u misalu kneza Novaka iz g. 1368, a preko njega u Prvotisku glagoljskog misala iz 1483. U istom se misalu nalaze i lokalne litanije sviju svetih, gdje se uz fond općenitih zaziva svetaca apostrofiraju mnoga imena benediktinskih svetaca: Benedikt, Mavro, Placid ...“

Po mišljenju Marice Čunčić, u ćokovskom je samostanu nastao, vjerojatno u 15. st., glagoljski brevijar čiji se ostatci nalaze na pergameni u koju je umotana glagoljska knjižica krizme iz Banja na Pašmanu (2002: 47-98).

Ćokovski samostan je za Turskih provala dosta štete pretrpio na svom imanju u Rogovu. God. 1456. četiri svećenika i dva ćokovska koludra žele braniti kršćansku vjeru i poći u borbu protiv Turaka. Prije odlaska žele jedan staroslavenski brevijar, iz kojega bi svi zajedno molili, i pozajmljuju ga iz samostana Sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu (Runje 1998: 65). Navodimo ovaj podatak i kao primjer revne molitve. Naime, po arhivima ćemo naći obilje pravnih dokumenata i sudskih odluka. Sudeći samo po njima, moglo bi se zaključiti da monasi benediktinci nisu bili sedam puta dnevno na molitvi, nego na sudu. To je i razumljivo, jer nitko nikada nije prisvajao tuđu molitvu, nego njegov posjed.

Brat Franjo i ostali monasi samostana Sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu bijahu optuženi za krivovjerje. Fra Fabijan, reda Male Braće, bi poslan da na crkvenom ročištu osudi krivovjerce, ali ih zadarski nadbiskup uze pod svoju zaštitu, čak i u svoj stan, pa od suđenja ne bi ništa. Fra Petar Runje s pravom pretpostavlja da se vjerojatno radilo samo o uporabi narodnog jezika u bogoslužju (1998: 31).

Spomenimo i Tkonski zbornik, bogatu zbirku različitoga štiva s početka 16. stoljeća, što ga je sa starijih predložaka prepisao neki monah Matej. Zbornik je bio sačuvan u Tkonu, a „zavređuje da bude smatran tipičnim predstavnikom hrvatskoglagoljske srednjovjekovne književnosti“ (Sambunjak 2001: 5).

Dokle je sezao utjecaj monaha glagoljaša? U 14. st. češki kralj Karlo IV. osniva u Pragu samostan Emaus i poziva hrvatske benediktince da u njemu njeguju slavensko bogoslužje. Iako se ne zna sa sigurnošću iz koga su to hrvatskoga samostana išli u Češku (usp. Galović 2010: 397-398). mnogi su držali da su to bili ćokovski monasi. Naime, papa Klement VI. dao je 1346. dozvolu Karlu IV. da može u Pragu osnovati samostan sa

slavenskom liturgijom i pozvati nekoliko hrvatskih glagoljaša iz samostana koji su nedavno stradali u ratu; a upravo je, u ratu s Mlečanima, bio stradao Čokovac (Ostojić 1960: 26-27).

U Državnom arhivu u Zadru, među spisima čokovskoga samostana, naći ćemo mnogo pergamena na kojima je s jedne strane latinički, a s druge strane glagoljički tekst (DAZD-333: kut. 8-12),⁵ te dvije knjižice pisane glagoljicom (DAZD-333 kut. 1, 200). Među prijepisima raznih isprava spomenimo jedan iz 1636. u kome se izvješćuje o stanju u čokovskom samostanu te napominje da je za crkvu potrebno nabaviti jedan latinski i jedan „ilirski“ misal (DAZD-333: kut. 1, 263).

Dva misala na dva jezika u istoj samostanskoj crkvi dobra je slika dvojezičnosti i dvopismenosti čokovskih koludara. Istu znakovitost imaju i brojni natpisi u kamenu po cijelom čokovskom samostanu; glagoljički i latinički natpisi stoje jedan pored drugoga. Tko bi htio strogo razdvojiti glagoljsku i latinsku baštinu čokovskih monaha, morao bi im srušiti i crkvu i samostan. Očito, glagoljaši nisu razdvajali nego spajali.

Duh sklada i pomirenja koji se njegovao u čokovskom samostanu utjecao je i na okolinu. Samostan je tako postao i mjesto mirenja onih koji su bili u zavadi. „Tako se 1289. godine na Rogovu pomirila obitelj Šubića (ban Pavao i njegov brat Juraj) sa zadarskim plemćima“ (Ostojić 1964: 224).

Mogli bismo zaključiti da je život čokovskih glagoljaša bio – uza sve slabosti koje su se kroz stoljeća javljale - u skladu s benediktinskim geslom *Moli i radi*. Uzmemo li samo početna slova gesla, dobit ćemo MIR. I veznik *i* je važan; očituje nam povezanost i sklad molitve i rada. Iz toga sklada molitve i rada izvire i u taj sklad uvire svaki drugi sklad. Govoreći o benediktincima biogradsko-čokovske opatije s pravom možemo istaknuti sklad latinske i glagoljske predaje.

⁵ Spisi Benediktinskoga samostana Sv. Kuzme i Damjana, u kutijama 8.-12., pergamene br. 3., 4., 33., 35., 37., 44., 46., 48., 49., 53., 56., 65., 66., 94., 103., 132., 134., 135., 175., 186., 188., 194.

LITERATURA

BIANCHI, Carlo Federico. 2011. *Kršćanski Zadar*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica hrvatska Zadar, sv. II. (*Zara cristiana*, II, Zara 1879.)

ČUNČIĆ, Marica. 2002. "Odlomak glagoljskoga brevijara iz Banja", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*: Zadar: 44, str. 47-98.

Državni arhiv u Zadru (DAZD) 333, Spisi Benediktinskoga samostana Sv. Kuzme i Damjana, kutije 1. 8-12.

FARLATI, Daniele. 1775. *Illyricum sacrum*, Venecija: Coleti, sv. V.

FUČIĆ, Branko. 1991. "I benedettini glagoliti croati". *Miscellanea in honorem Ioannis Golub* (Homo imago et amicus Dei). Rim: Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi: Rim: 311-325.

GALOVIĆ, Tomislav. 2009. "Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku". *Zbornik u čast Franje Šanjeka*, Zagreb: Dominikanska naklada Istina, Kršćanska sadašnjost: 777-786.

GALOVIĆ, Tomislav. 2010. *Libellus Policorion – Rogovski kartular* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb. sv. I.

GRBIN, Nedo. 1990. "Glagoljica na biogradskom području": *Biogradski zbornik*. Zadar: Zavod za povijesne znanosti Filozofskog fakulteta, sv. I: str. 443-463.

HERCIGONJA, Eduard, 1978. "Mjesto i udio hrvatske književnosti u književnom procesu slavenskoga srednjovjekovlja". *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu - Sveučilišna naklada Liber: 85-136.

HERCIGONJA, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska: 2006.

KOLANOVIĆ, Josip. 1987. "Benediktinci na Pašmanu", *Pašmanski zbornik*, Filozofski fakultet u Zadru, Zavičajni muzej skupštine općine Biograd na moru: Zadar: 95-107.

OSTOJIĆ, Ivan. 1960. "Benediktinci glagoljaši". *Slovo IX-X*: Zagreb: 14-42.

OSTOJIĆ, Ivan. 1963-1965. *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. 1. (1963), sv. 2. (1964), sv. 3. (1965). Split: Benediktinski priorat Tkon.

PANTELIĆ, Marija. 1971. "Odraz sredine u hrvatskoglagojskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća". *Slovo XXI*: Zagreb 324-332.

RUNJE, Petar. 1998. *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša.

RUNJE, Petar. 2011. *Duhovni život na zadarskim otocima u kasnome srednjem vijeku*, Zadar: Gradska knjižnica Zadar.

SCHMITZ, Philibert, 1942. *Histoire de l'Ordre de saint Benoît*, Maredsous: Édition de Maredsous, sv. I.

SAMBUNJAK, Slavomir (priredio), 2001. *Tkonski zbornik*, Tkon, Općina Tkon.

SMIČIKLAS, Tadija. 1904. *Codex diplomaticus*, sv. 2. Zagreb, br. 273: 289.-230.